

SVARTEBORGS och BÄRFENDALS kyrkogårdar

En kulturhistorisk genomgång och värdering
för Svarteborg-Bärfendals församling, Munkedals kommun

Bohusläns museum

Rapport 2010:33 Tomas Brandt

SVARTEBORGS OCH BÄRFENDALS KYRKOGRÄDAR kulturhistorisk genomgång och värdering

Bohusläns museum rapport 2010:33

ISSN 1650-3368

Författare: Tomas Brandt

Grafisk form och Layout: Tomas Brandt, Gabriella Kalmar

Omslagsbild: Bärfendals kyrka mot söder, med Åbyfjorden i bakgrunden. Foto: Per Pettersson

Alla foton utom flygbilder: Tomas Brandt, Bohusläns museum

Alla flygbilder: Per Pettersson www.perpixel.se

Bohusläns museum

Box 403

451 19 UDDEVALLA

Telefon 0522-656500

Bohusläns museum är en del av Västarvet

se vidare www.vastarvet.se

Innehåll

INLEDNING	4
Varför har detta arbete gjorts?	4
<i>Hur skall detta material användas</i>	4
<i>Vad omfattar detta arbete?</i>	5
Lagstiftning till stöd för kulturvärdena	5
<i>Inledning</i>	5
<i>Kulturminneslagen</i>	5
<i>Fornminnen på kyrkogården?</i>	7
<i>Begravningslagen</i>	7
<i>Sammanfattning av ovanstående</i>	8
<i>Andra lagar</i>	8
KYRKOGÅRDAR GENOM TIDERNA	10
Kortfattad historisk tillbakablick	10
<i>Kyrkogården</i>	10
<i>Gravvårdarna</i>	11
Svarteborgs och Bärfendals kyrkplatser ur ett historiskt perspektiv	13
SVARTEBORGS KYRKOGÅRD	15
Historik	15
Beskrivning	17
<i>Gamla kyrkogården</i>	17
<i>Mellankyrkogården</i>	21
<i>Nya kyrkogården och Norra kyrkogården</i>	23
Svarteborgs kyrkogård: Karaktärisering och rekommendationer	25
<i>Karaktärisering</i>	25
<i>Rekommendationer för enskilda gravvårdar</i>	25
<i>Övergripande rekommendationer</i>	26
<i>Ändrade gravsättningsformer?</i>	27
<i>Medeltida fönsterdel</i>	27
BÄRFENDALS KYRKOGÅRD	29
Historik	29
Beskrivning	31
Bärfendals kyrkogård: Karaktärisering och rekommendationer	36
<i>Värdering och karaktärisering.</i>	36
<i>Rekommendationer för enskilda gravvårdar</i>	36
<i>Övergripande rekommendationer</i>	37
Skötsel av gravvårdar	38
Källor	40
BILAGA 1 Bevarandevärda gravplatser i Svarteborg	41
BILAGA 2 Bevarandevärda gravplatser i Bärfendal	43

INLEDNING

Varför har detta arbete gjorts?

Kyrkor och kyrkogårdar byggda eller anlagda före 1940 är skyddade av Kulturminneslagen. Det innebär att de inte får ändras på ett sådant sätt att deras kulturhistoriska värden försvinner. Som stöd i den löpande skötseln och den långsiktiga planeringen av kyrkogårdarna inom den kyrkliga samfälligheten har Bohusläns museum tagit fram detta beslutsunderlag.

Det skydd som kulturvärdena på kyrkogårdarna har genom lagstiftningen är formulerat i generella termer. Eftersom kyrkogårdarna ser olika ut måste man närmare precisera vilka kulturvärden som är de mest karaktärsskapande för varje kyrkogård. Detta är vad vi försökt göra i detta arbete.

Kyrkor och kyrkogårdar lever ett långt liv. De har en rytm som gör att vi lätt uppfattar dem som oföränderliga, samtidigt som en sakta omvälvning ändå sker. Denna egenskap delar de med den omgivande naturen och landskapet. Idag ser det ut ungefär som igår och som för några år sedan, men inte riktigt som vi minns det från vår ungdom. Och tittar vi på ett foto från många decennier sedan ser vi tydligt skillnader, de träd som idag är stora och lummiga var då taniga nyplanterade ruskor och gravvårdarna kanske inte stod i lika välordnade rader som nu.

Kyrkogårdarna bär på en viktig del av vårt kulturarv, de berättar om omsorgen om våra bortgångna och hur detta har sett ut under olika tider. Kulturarvet och de historiska värdena är dock inget statiskt och oföränderligt, lika lite som kyrkogårdarna, även om förändringsprocessen går med långsamma steg.

Hur skall detta material användas?

Avsikten är att materialet skall kunna utgöra underlag för de beslut som tas rörande kyrkogårdarnas kulturvärden, såväl lokalt som av myndigheter.

De rekommendationer som lämnas kan också utgöra vägledning för den mer vardagliga skötseln, t ex föryngring av växtmaterial eller vård av enskilda gravanordningar. Lika viktigt kan det också vara i diskussioner med gravrättsinnehavare i frågor rörande t ex borttagande av gravvårdar eller ramar.

Det är i sammanhanget viktigt att påpeka att de rekommendationer som lämnas här är just rekommendationer. För att förankra materialet måste det kopplas till ett beslut i kyrkonämnd (eller den beslutsnivå i den kyrkliga samfälligheten som hanterar kyrkogårdsfrågor).

Det är också viktigt att veta att det bidrag som finns för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vården av t ex värdefulla gravvårdar, Kyrkoantikvarisk ersättning, förutsätter att det finns ett kulturhistoriskt underlag för bedömningen av sådana ansökningar, liksom att det finns en vård- och underhållsplan. Föreliggande arbete är avsett att fungera som ett sådant kulturhistoriskt underlag.

Vad omfattar detta arbete?

Föreliggande kulturhistoriska genomgång omfattar en kortfattad historisk bakgrund, beskrivning och karaktärisering av dels kyrkogården som helhet och dels dess olika delar, samt rekommendationer kopplade till detta. I detta sammanhang görs också ett förslag till urval för kvarter och enskilda gravplatser som är bevarandevärda. I den mån det finns enskilda äldre gravvårdar som bör föras in i kyrkans inventarieförteckning, noteras detta också.

Bohusläns museum har sedan början av 1990-talet genomfört sådana arbeten, vilka tidigare har kallats ”kyrkogårdsinventeringar”, men som vi nu väljer att rubricera ”kulturhistorisk genomgång och värdering”. Detta för att skilja dem från de regelrätta inventeringar av varje enskild gravplats som också sker, dels för att lägga upp administrativa register inom respektive kyrkoförvaltning, och dels av släkthistoriskt intresserade (Sveriges släktforskarförbunds Gravplatsinventering <http://www.genealogi.se/gravsten/>).

Lagstiftning till stöd för kulturvärdena

Inledning

Verksamheten på en kyrkogård omfattas givetvis av flera lagstiftningar. Den som berör kulturvärdena är främst Kulturminneslagen (förkortat KML, Lag (1998:950) om kulturminnen mm). I Begravningslagen (1990:1144) finns också en del ”redskap” som är lämpliga för att på ett bra sätt hantera dessa frågor. I vissa fall berörs man också av Plan och Bygglagen (PBL), i den mening att t ex ett byggnadsföretag på en kyrkogård kan vara såväl bygglovpliktigt enligt PBL som tillståndspliktigt enligt KML.

Kulturminneslagen

Skyddet för kyrkor och kyrkogårdar återfinns i KML:s fjärde kapitel. Det omfattar begravningsplatser som anlagts före utgången av 1939, och som var i Svenska kyrkans ägo eller förvaltning den 31/12 1999 (dvs innan kyrkan skildes från staten). Detta skydd omfattar alltså alla de kyrkogårdar som nu gått igenom.

Vissa enstaka yngre anläggningar omfattas också av detta skydd, då enligt särskilt beslut från Riksantikvarieämbetet. Ingen sådan anläggning finns inom samfälligheten.

Skyddet syftar till att bevara anläggningens kulturvärden. Detta är uttryckt så:

”I värden av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas.” (4 kap11§)

För de förändringar som ibland måste göras gäller att tillstånd skall sökas hos Länsstyrelsen (kulturmiljöenheten):

”I fråga om begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs

tillstånd av länsstyrelsen:

1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,
2. för att där uppföra ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning.” (4kap13§)

Som synes är nyckelordet ”väsentlig förändring”, vilket i praktiken innebär att många små åtgärder inte är tillståndspliktiga var för sig, men att den sammanlagda effekten ändå kan innebära en sådan väsentlig ändring som avses. Det blir därför viktigt att skaffa sig riktlinjer för hur man långsiktigt hanterar olika frågeställningar. Syftet med regleringen i KML är inte att lägga hinder i vägen för verksamheten, utan att säkerställa att de förändringar som ändå är en naturlig del av anläggningens skötsel och underhåll sker på ett sätt som tar hänsyn till och integrerar platsens kulturhistoriska egenskaper.

Det måste alltså i varje enskilt fall göras en bedömning om en åtgärd leder till en väsentlig förändring. Här följer några exempel på frågeställningar som är tillståndspliktiga åtgärder.

- Anläggande av minneslund
- Större ändringar eller eventuellt borttagande av murar eller inhägnader.
- Större förändringar i vegetationen
- Asfaltering av grusgångar eller igenläggning av gångsystem
- Tillägg eller väsentlig ändring av konstnärlig utsmyckning (syftar inte på enskilda gravvårdar)
- Större förändring av material eller färgsättning på någon annan anordning eller på byggnader på kyrkogården. (Här kan tilläggas att det på många kyrkogårdar finns bårhus eller gravkapell som är arkitektoniskt väl genomarbetade, även om de inte har så hög ålder.)

En fråga som ofta dyker upp är borttagande av enskilda gravvårdar eller av ramar runt gravplatser. Vi återkommer till det senare, men helt klart är att om man gör en större sammanhängande insats med många gravvårdar samtidigt, så är det tillståndspliktigt.

Riktigt gamla gravvårdar där gravrätten återgått och kyrkan alltså står som ägare, har också ett skydd:

”Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl.” (4kap§6)

I förordningen om kulturminnen m.m. SFS 1988:1188 §19 ges exempel på vad som åsyftas med kyrkliga inventarier.

”Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap 6§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör(uppräknings av olika föremålskategorier)... samt vissa äldre gravvårdar.”

Dessa skall bli tas upp på inventarieförteckningen. Tillstånd från länsstyrelsen krävs bli för reparationer, om de inte är obetydliga (KML 4:9).

Det finns inget entydigt svar på vilka dessa ”vissa äldre gravvårdar” är, men praxis är att alla vårdar äldre än 1850 betraktas som så värdefulla att de bör upptas i kyrkans inventarieförteckning.

Denna åldersgräns omkring 1850 motiveras med att den mer hantverksmässiga tillverkningen vid mitten av 1800-talet börjar ersättas av en mer industriell

tillverkning. Även enstaka yngre vårdar som bedöms ha ett mycket högt värde kan tas upp i inventarieförteckningen.

Fornminnen på kyrkogården?

Kulturminneslagen reglerar också fornminnen (KML 2 kap). När det gäller begravningsplatserna så kan dessa beröra fornlämningar på två sätt. Dels kan det röra sig om äldre fornlämningar som finns i begravningsplatsens närhet och som på ett eller annat sätt blir berörda av någon utvidgning, ledningsdragning eller annat anläggningsarbete. Fornlämningarna har ett absolut skydd och det krävs mycket starka skäl att få tillstånd att göra ingrepp i dem.

Dels kan det också på äldre kyrkogårdar, ofta med medeltida ursprung, finnas rester av äldre nu rivna kyrkor, äldre murar etc. Detta har betydelse främst vid t ex ledningsdragning inom kyrkogården eller t ex om hål för bergvärme skall borraras. Stöter man på t ex äldre murar vid grävning skall detta anmälas till länsstyrelsen. Ibland kan det vara svårt att avgöra om det är en sådan lämning som omfattas av fornlämningskyddet, eller om det är en sådan lämning som är så kulturhistoriskt intressant att den skyddas av skyddet för kyrkor och begravningsplatser enligt KML 4 kapitlet (se ovan), men detta innebär i praktiken ingen större skillnad.

Begravningslagen

Den nu gällande lagstiftningen benämnes Begravningslag (SFS 1990:1144). I denna regleras såväl allmänna som enskilda begravningsplatser, krematorier, gravsättning och gravplatsers upplåtelse och anordnande på allmän begravningsplats.

Gravrättsinnehavaren har i stort sett bestämmanderätten över gravvården och övriga delar av gravanordningen på sin gravplats. Om man vill reglera hur dessa hanteras finns det alltså vissa problem. Lagstiftningen ger dock upplåtaren möjlighet att utfärda lokala bestämmelser vilka kan reglera vad som gravrättsinnehavaren får och inte får göra vad gäller gravarnas och gravanordningarnas utformning på vissa delar av kyrkogården.

De paragrafer i Begravningslagen som särskilt behandlar kyrkogården och dess delar med anknytning till kulturvårderna är det 7:e kapitlet, och där främst paragraf 25-27 samt 37:

”Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen.” (7 kap 25§)

”Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur.” (7 kap 26§)

Vad som gäller efter gravrättens upphörande regleras i kapitel 7 paragraf 32-37. Paragraf 37 behandlar särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar:

”Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller någon annan lämplig eller därtill avsedd plats.” (7 kap 37§)

Sammanfattning av ovanstående

När detta skall tillämpas i praktiken så har man i ena ändan av skalan en liten grupp riktigt gamla och mycket värdefulla gravar eller gravplatser, som har ett individuellt skydd, och i andra ändan helt moderna gravvårdar som inte alls skall omfattas av något skydd. Mellan dessa två ytterligheter finns dock andra grupper där det finns tydliga kulturhistoriska värden, men där varje enskild gravplats saknar ett individuellt lagskydd. Det kan dels vara enskilda gravvårdar som är märkvärdiga på något sätt, men som inte har särskilt hög ålder, och dels grupper av gravvårdar som tillsammans är betydelsefulla.

Denna inventering syftar bl a till att peka ut sådana grupper, men våra rekommendationer behöver stöd i lokala beslut om vad som skall gälla för de delar av begravningsplatsen som är utpekade.

Man bör alltså som upplåtare upprätta lämpliga lokala regler för begravningsplatsens olika delar, enligt det som sägs i begravningslagen 7 kap 25-26§ ovan *”vad som är avsett gälla för den del av begravningsplatsen”* samt att *”upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur”*.

Det bör tilläggas att man som upplåtare har full frihet att spara på de gravvårdar man vill, utöver dem som pekas ut här. Det kan röra sig om en lokalt betydelsefull personlighet, där gravvården eller gravplatsen i sig är helt oansenlig, men som man ändå vill bevara minnet av.

Andra lagar

Plan- och Bygglagens tredje kapitel handlar om byggnaders utformning, där den inledande paragrafen säger att *”Byggnader skall placeras och utformas på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till stads- eller landskapsbilden och till natur- och kulturvärdena på platsen. Byggnader skall ha en yttre form och färg som är estetiskt tilltalande, lämplig för byggnaderna som sådana och som ger en god helhetsverkan.”* (PBL 3 kap 1§). Detta gäller oavsett om bygglovplikt föreligger eller inte. För byggnader som anses kulturhistoriskt värdefulla gäller ett krav på varsamhet och ett skydd om förvanskning (av utseendet).

Själva begravningsplatsens kulturvärden är inte reglerade av PBL, men vid utbyggnader eller nyanläggning av t ex materialgårdar eller byggandet av nya ekonomibyggnader kan ändå bygglov krävas. Kontakta därför kommunen för närmare information.

Svarteborgs och Bärfendals kyrkogårdar ligger båda på landsbygd och bygglov krävs endast för nybyggnation, stora tillbyggnader, eller ändrad användning (samt ev. rivning).

Genom Miljöbalken 7 kap och den där under ställda Förordning 1998:1252 om områdesskydd enligt miljöbalken mm är uppvuxna alléer skyddade (5§ bilaga 1 punkt 1). Det är ett skydd för de biotoper som man ofta kan finna i äldre alléer. Man kan byta enstaka träd men i princip inte fälla hela allén.

Som allé räknas lövträd planterade i enkel eller dubbel rad och som består av minst fem träd längs en väg eller ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del vara vuxna.

De trädplanteringar man finner runt äldre kyrkogårdar kan falla under detta skydd.

KYRKOÅRDAR GENOM TIDERNA

Kortfattad historisk tillbakablick

Kyrkogården

En kyrkogård är framförallt en viloplats för de döda. I vigd jord innanför kyrkogårdsmurens hägn har vi i snart tio århundraden begravt våra anförvanter.

Med detta tidsperspektiv så blir begravningsplatserna också en del av vårt kulturarv. Liksom samhället i övrigt är även dessa utsatta för förändringar och moden, om än i en betydligt långsammare takt. Såväl helhetens som de enskilda gravvårdarnas utformning bär med sig olika tidsbilder. Gravarna kan berätta om olika tiders estetik. Inskriptioner på gravstenarna kan förtälja om olika yrken som karaktäriserat bygden under en viss tid och som idag kanske knappt existerar.

Här finns också ett stort lokalhistoriskt material, mycket större än vad vi märkar med i en liten utredning som denna. Viktiga delar i ortens historia och samhällsliv står att finna bland namnen på gravstenarna.

De av våra kyrkogårdar som har medeltida ursprung kan ha mycket hög ålder, några av dem ända från 1000-talet. I Bohuslän blev de flesta medeltida sockenkyrkor av sten byggda under 1100- eller 1200-tal, men man måste redan under 1000-talet ha haft kristna begravningsplatser anordnade. Den tidigaste regleringen vi känner till i Bohuslän finns i Borgartingslagen som anses skriven vid 1100-talets mitt.

Med tiden kom det att bli så att var by eller hemman hade sin plats på kyrkogården. Gravplatsernas utmärktes med en jordkulle eller ett enkelt träkors. De som hade råd kostade på sig stenvårdar.

Begravningar skedde även inne i kyrkorna, något som skedde ända fram till 1800-talets början. Med hänvisning till hygieniska missförhållanden förbjöds 1783 försäljning av nya sådana gravplatser, och genom ett kungligt brev 1805 (som 1815 stadfästes av riksdagen) blev gravsättning inne i kyrkan inte längre tillåten.

Kyrkogårdarna var i äldre tider inte så inrutade med gångar och murar som idag. De var oftast gräsbevuxna, gräset fick växa sig högt och det förekom att man lät djuren beta av kyrkogårdarna. Exempelvis hade klockare fram till 1819 rätt att låta sina djur beta gräset på kyrkogården. När inte djuren betade av marken så fick man i stället slå gräset, och långt in på 1900-talet fick klockaren eller den som skulle slå gräset på kyrkogården ta det hö som detta gav. Fotografier tagna vid sekelskiftet och fram på 1920-talet visar också ofta kyrkogårdar med halvhögt gräs och ett ganska litet antal gravvårdar.

Med tiden blev kyrkogårdarna dock allt mer medvetet planerade. Vid samma tid som begravningar inne i kyrkorna upphörde rekommenderades (i en förordning 1815) att nya begravningsplatser skulle anläggas utanför tätbebyggelse och skilda från kyrkan. De anlades ofta med alléer, gångsystem och regelbundna

kvarter. Man hade bland annat den idén att träden skulle förutom att vara vackra även rena mark och luft från sjukdomsalstrande gifter.

På landsbygden anlades sällan helt nya kyrkogårdar vid denna tid, men de gamla utvidgades och fick också med tiden ny planering med gångar, regelbundna kvarter och trädplantering. Ofta anlade man nya och bättre kyrkogårdsmurar.

I slutet av 1800-talet fick begravningsplatserna ofta en utformning som svarade mot de nya ideal i form av den engelska parken, en inte lika strikt planering, där gångsystemet kunde få mer svängda former.

Med 1815 års förordning slogs också fast att alla i samhället hade tillgång till de nya begravningsplatserna, men i praktiken blev en social uppdelning bestående. De bäst belägna platserna såldes som familjegravar och kom att ägas ”i evig tid”, medan andra avsides belägna gravplatser endast uppläts på viss tid. De gemensamma gravområdena, de s k allmänningarna, uppläts utan kostnad men utan enskild nyttjanderätt. Gravarna på allmänningen gick under benämningen frigravar, linjegravar, gravar i allmänna varvet, fattiggravar etc. Allmänningarna fanns ofta kvar in på 1930-talet.

Gravvårdarna

Ute på kyrkogårdarna har som tidigare nämnts gravvårdar av sten inte förekommit i någon större omfattning före 1800-talets senare hälft. Ett exempel på hur det kunde se ut finns från 1742, när Linnélärljungen Per Kalm besökte Tanum:

”Gravstenar har de här inga, men i det stället hade bönderna slagit ihop några bräder till skapnad som hosstående figur (en rektangulär formation med en tvärså i nedre delen), vilka voro lagde på gravarna. Ovanpå dem stod skrivet om den, vilken därunder låg begravnen, var man eller kvinna, vad dess namn varit, i vad månad och dag samt av vad sjukdom den dött. Skriften härpå var på svenska med latinska bokstäver. På sidorna under dem runt omkring voro lagde stenar, antingen lösa eller ordenteligen murade, varpå desse istället för gravstenar brukade bräder vilade.”

För allmogen var förmodligen ett enkelt träkors den vanligaste gravanordningen. Enkla träkors förekommer på sina håll än idag, om än i liten omfattning.

Under 1800-talets första hälft börjar gravvårdar av sten, ofta kalksten, bli mer vanliga bland samhällets övre skikt.

Gravhällarna i kyrkorna och de äldre bearbetade gravstenarna var ofta utförda i mjuka och lättbearbetade bergarter som kalksten, marmor och täljsten. Skiffer, granit och gnejs förekom också, men i mindre omfattning, och framförallt utan finare bearbetning.

De bohuslänska stenhuggerier som etablerades under senare delen av 1800-talet inledde dock en mer avancerad bearbetning av den granit som förekommer i norra Bohuslän. Norra Halland, Blekinge och Västervik är andra platser med granitindustri. De enskilda gravarna fick sin egen prägel både genom stenens egenskaper vad gäller färg och kornighet som av stenhuggeriets utbud av olika gravstenar och gravramar. Granitaktiebolaget Kullgrens Enka, med kontor i Uddevalla, var en av Sveriges största enskilda tillverkare av gravvårdar, till-

sammans med Bröderna Flincks Stenhuggeri AB i Västervik. Samtidigt har det givetvis också funnits många mindre stenhuggerier.

Huggna stenarbeten kom därmed att bli mer överkomliga. Det var under årtiondena i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som kyrkogårdarna genom olika typer av gravvårdar och så småningom även ramar i sten fick den prägel som vi idag uppfattar som klassisk eller typisk. En rik och varierad gravkonst med konstfärdigt huggna stenvårdar och gjutna arbeten som järnkors och inramande staket och kedjor, växte fram och ersatte de enkla träkorsen. Också gjutjärnskors och staket blev vanliga.

Gravvårdar och ramar från tiden kring sekelskiftet 1900 fram till 1950-talet satte en mycket stark prägel på många av västkustens kyrkogårdar.

Seden att sätta ram runt graven dyker upp kring sekelskiftet men har idag nästan helt upphört. Detta troligen av kostnadsskäl. De yngsta anordningar med ram man hittar brukar vara från 1970-talet.

Dessa gravanordningar med tillhörande gravvård kan delas upp i två grupper, en ”äldre” och en ”yngre”. Tidsgränsen dem emellan ligger ca 1935-40. Medan en yngre ramanordning ofta är smalare, helt slät och ofta polerad, så är den äldre gravramen ofta bredare, profilhuggen eller med en råhuggen ytersida, ofta med hörnmarkeringar, hörnkulor, ett trappsteg mitt fram osv.

De äldre hör till den formtradition som var levande årtiondena kring sekelskiftet, med historiska associationer (obelisker t ex), nationalromantik, jugendformer eller nyklassicism. I och med modernismens genombrott i formgivningen på 1930-talet (det tydligaste exemplet inom arkitekturen är funkis) försvann också dessa formelement från gravvårdarna, som fick ett stramare och enklare formspråk.

Fram till ungefär 1940-talet var det klassicistiska formspråket, dvs pelare/pilastrar, tempelgavlar (tympanon), voluter, urnor, fyrfat, lagerkransar etc dominerande såväl i själva vårdens form som i dekorationer på dess framsida. Detta har idag nästan helt ersatts av andra motiv, som blommor och växter, landskap, solnedgångar mm.

Svarteborgs och Bärfendals kyrkplatser ur ett historiskt perspektiv

Allmänt

Både Svarteborg och Bärfendals socknar har medeltida ursprung. Under medeltiden fanns här fyra socknar: Svarteborg, Bärfendal, Aspång och Tose. Aspång och Tose är införlivade i Svarteborg: Aspång (strax norr om Hällevadsholm) redan under medeltiden och Tose (sydväst om Dingle) under 1500-talet.

Svarteborg var redan från början större än Bärfendals socken, och blev med införlivandet av Aspång och Tose ännu större. Befolkningstal för de äldsta tiderna finns inte, men under 1800-talet hade Svarteborg omkring 3-5 gånger större befolkning än Bärfendal. I och med att samhällena Hällevadsholm och Dingle växte upp under 1900-talet är förhållandet idag att Svarteborg har omkring 10 gånger så många invånare som Bärfendal.

Detta storleksförhållande återspeglas också i kyrkogårdarnas storlek, där Bärfendals kyrkogård är liten medan Svarteborg är relativt stor för att vara en landsbygdskyrkogård.

Svarteborg och Bärfendal är alltså självständiga sockenkyrkor med rötter i tidig medeltid. Båda kyrkorna har genomgått ombyggnader men är i sina äldsta delar från 1100-talet. Om kyrkplatserna varit i bruk även under 1000-talet går inte att veta, inga utgrävningar eller liknande har gjorts som skulle kunna bekräfta detta. För Svarteborg är det dock en rimlig gissning att platsen haft en kyrklig funktion också under 1000-talet. För Bärfendal är det mer osäkert, men båda kyrkplatserna är belägna på höjder, i synnerhet Svarteborg ligger i ett markant höjdläge, och relativt centralt i sina respektive bygder, och det är inte omöjligt att båda kyrkplatserna har nyttjats på något sätt under hela den officiellt kristna perioden.

Svarteborg

Svarteborgs kyrka är avsevärt större än Bärfendals, och även större än andra omgivande kyrkor som Håby, Tose (nu försvunnen, vid Dingle), Aspång (nu försvunnen, norr om Hällevadsholm). Svarteborg har troligen redan under 1100-talet haft en tydlig roll inom den kyrkliga organisationen. Den är omnämnd som ”fylkeskyrka” (dvs ungefär ”länskyrka”) för norra delen av det område som idag är Bohuslän, i äldre Borgartingslagen på 1140-talet:

”Sæx ero fylkis kirkiur i þenna iij fylkium. Æin a Konunga hellu ytri. Annur a Suertiborgh...”

Det skall då påpekas att det är osäkert om systemet med fylkeskyrkor verkligen var fullt genomfört i de bohuslänska landskapen. Det syftar på en organisation före sockenindelningen. Det fanns lokala kyrkor, ”högendiskyrkor” (ungefär privatägda gårdskyrkor), häradskyrkor och fylkeskyrkor. Häradskyrkorna var en sorts ”distriktskyrkor” dit man bl a kunde vända sig om man inte tillhörde

någon ätt/släkt som hade tillgång till en högendiskyrka.

”Nästgrannar” som kyrkorna Foss i Munkedal och Kville (den medeltida, ersatt av nuvarande) var däremot ungefär jämstora med Svarteborg. Även dessa två kyrkor bör ha kunnat vara ”distriktskyrkor” dvs häradskyrkor. Sammantaget indikerar detta att dessa tre kyrkplatser haft en kyrka redan tidigt under 1100-talet eller under 1000-talets slut, men om det är samma kyrka som senare, eller om det är föregångare byggda i trä vet vi inget säkert om.

Systemet med indelning i kyrksocknar införs sannolikt under 1100- och 1200-talet. I Bohuslän innebär detta att det i flertalet socknar byggs en ny sockenkyrka av sten. Det förekommer ibland uppgifter att de flesta sådana stenkyrkor haft en föregångare i trä, men det finns inga belägg för att det är så. På några platser kan det vara så, samtidigt som många medeltida sockenkyrkor av sten är den första kyrkan på sin plats överhuvudtaget.

Bärfendal

Bärfendals kyrka har en annorlunda bakgrund. Den är uppenbart mindre än Svarteborg, men har å andra sidan haft en för sin ringa storlek mer påkostad utsmyckning när den byggdes. Dess jordinnehav (och därmed dess inkomster) under medeltid var också relativt stort sett i relation till hur liten kyrkan egentligen är. Visserligen ägde Svarteborg under tidig medeltid ca fyra-fem gånger så mycket jord som Bärfendal, men så är också kyrkobyggnaden i Svarteborg fyra-fem gånger så stor (om man ser på hur många kvadratmeter långhuset är, vilket säger något om hur många människor som skall få plats i kyrkan). Bärfendal ägde mer jord än många kyrkor som är eller var större.

Man kan anta att kyrkan inte haft någon större roll inom den kyrkliga organisationen, men att den när den byggdes å andra sidan haft god stöttning från någon eller några lokala stormannasläkter, som dels kunnat få tag på en kunnig bildhuggare, och dels också kunna donera goda inkomster till kyrkans underhåll. Den var en av de minsta kyrkorna i Bohuslän, men det var ingen fattig kyrka.

Intressant är också att Bärfendals och Bottna kyrkor är så lika varandra att det bör vara samma byggmästare till de båda.

Utsmyckningarna på Bärfendals kyrka kunde dokumenteras i samband med en reparation i maj 2000. Fem stenar med dekorationer blev då synliga, och med ledning av deras form kan man anta att de hört till en numera igensatt sydingång.

Tidsmässigt så pekar dessa dekorationer på att kyrkan är uppförd under 1100-talet, och följaktligen är kyrkogården minst lika gammal.

Nedan t v: Två av de dekorerade stenarna i Bärfendal.

Nedan: Sydportalen i Bottna, numera igensatt och med ett fönster i.

*Svarteborgs kyrkplats sedd från luften, från norr. Vägen snett över bilden är gamla E6:an. Närmast och delvis utanför bild Norra kyrkogården, sedan med svängda gångar Nya kyrkogården, vidare mellan kyrkogården med sina tydliga rader med rygghäckar emellan. Den gamla delen omgärdad av höga träd bildar en egen enhet.
Foto Per Pettersson.*

SVARTEBORGS KYRKOÅRD

Historik

Den äldsta delen av kyrkogården är naturligtvis den närmast kyrkan, dock inte hela den del som idag kallas ”gamla” kyrkogården.

Det är svårt att veta den exakta storleken på den del av kyrkogården som verkligen användes under medeltiden. När de tidiga lantmäterikartorna dyker upp har många hundra år gått sedan kyrkogården togs i bruk.

Med tanke på topografin, dvs att den ligger så högt, får man tänka sig att det framförallt är öster och söder om kyrkan som de äldsta begravningarna har skett. Så småningom har kyrkogården utvidgats, och den har också fått en stödmur av sten, som i kullens sluttningar skapar bättre höjd och därmed bättre utrymme för begravningar.

Kartbilden från 1779 visar 1700-talets utseende på det som idag är Gamla Kyrkogården. Kyrkogården är kortare, och har inte heller samma rundning väster om kyrkan som den senare får.

1834 och 1842 års kartor visar att kyrkogården förlängts något åt öster. Men den visar också hur vägen väster om kyrkan flyttats en aning för att skapa bättre utrymme på denna sidan, och här ser vi den nuvarande formen på kyrkogårdens västra avslutning.

Någon gång efter 1842 förlängs kyrkogården ytterligare åt öster, till den storlek som Svarteborgs gamla kyrkogård har idag. En rimlig gissning är att muren runt kyrkogården härstammar från dessa förändringar.

Under 1900-talet sker tre stycken utvidgningar av kyrkogården, alla åt norr. De är i sin utformning mycket typiska för respektive tillkomsttid:

Mellankyrkogården omedelbart norr om gamla kyrkogården är anlagd 1926.

Nya kyrkogården är anlagd 1963, och Norra kyrkogården är från 1997.

Jämför man med de gamla kartorna nedan så ser man att dessa utvidgningar alla är anlagda på delar av Svarteborgs bytomt.

Kyrkans torn är byggt 1757, före det måste det ha funnits en klockstapel, men var den har stått är okänt.

Svarteborgs kyrka och by, på storskifteskarta från 1779. Kyrkogårdens form och utbredning kan vi anta är ganska riktigt återgivet. Jämfört med idag var kyrkogården kortare öster om kyrkan, och väster om kyrkan har den en rakare avslutning. Jämför med kartan från 1831 nedan.

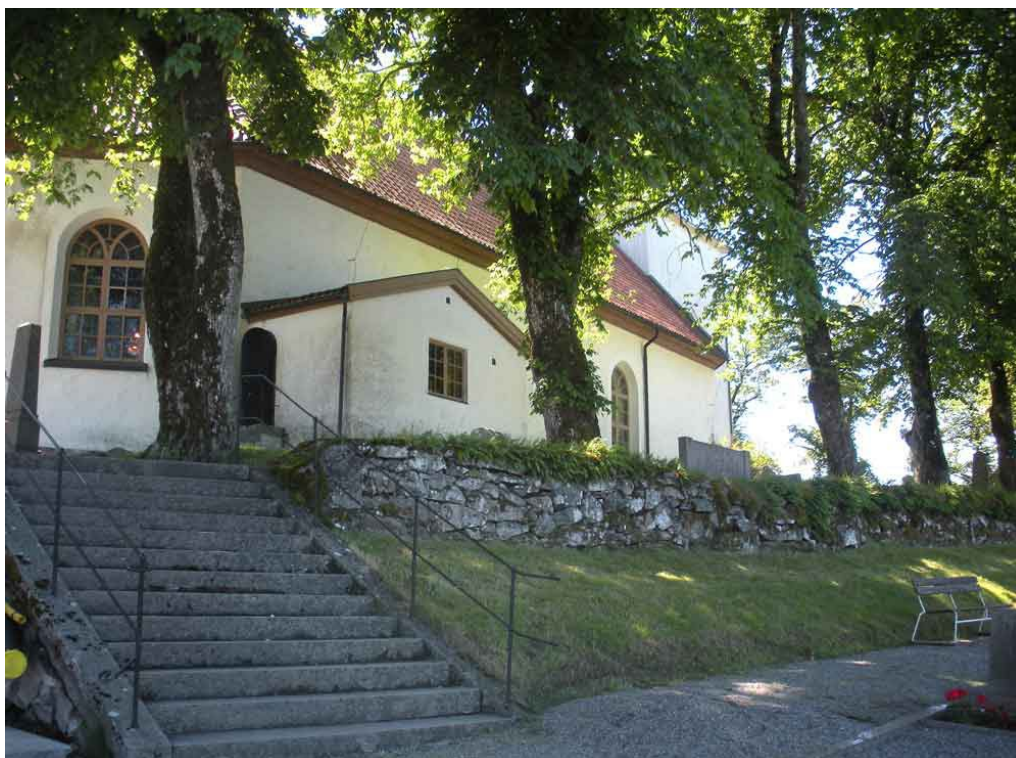

Uppförstoring ur Lantmäteristyrelsens arkiv: Svarteborgs socken nr 1 Storskifte på inägor 1779.

Svarteborgs kyrka (röd) och by (gula hus) 1831. Kyrkogården är förlängd åt öster. I väster har den fått en "rundare" avslutning jämfört med 1779. Förmodligen har vägen flyttats för att ge mer utrymme. Kyrkogården har samma form i dag på västra sidan, däremot har den efter 1842 förlängts ytterligare österut.

Uppförstoring ur Lantmäteristyrelsens arkiv: Svarteborgs socken nr 1 Laga skifte 1831.

Trappan från mellankyrkogården upp till gamla kyrkogården illustrerar tydligt hur högt den gamla kyrkogården ligger.

Beskrivning

Svarteborgs kyrkogård består av fyra delar: En äldre högt belägen del där kyrkan ligger, och tre utvidgningar från 1900-talet som ligger norr om denna.

Gamla kyrkogården

LÄGE och PLANERING: Gamla kyrkogården ligger högt, omgiven av sin kyrkogårdsmur som samtidigt fungerar som stödmur. Kyrkogården är avlång med kyrkan i västra delen och den största delen av gravplatserna öster om kyrkan. Ett mindre antal norr och söder om kyrkan och några få längs kanten väster om kyrkan.

Det höga läget i terrängen i kombination med den höga kyrkogårdsmuren och de höga uppvuxna träden ger hela den gamla kyrkogården ett dominerande intryck i landskapet.

INHÄGNAD: Runt hela kyrkogården löper en stenmur, vars ovansida är i nivå, eller strax över, marknivån på kyrkogården. Ett parti sluttande mark vid murens fot gör att hela den gamla delen ligger påtagligt mycket högre än övriga delar av kyrkogården. Muren är av 1700-1800-talskaraktär. Partierna norr, väster och söder om kyrkan kan vara från sent 1700- eller tidigt 1800-tal, de stämmer med kyrkogårdens form som den ser ut 1834. Den östra delen är något yngre, den motsvarar den utvidgning som skedde senare under 1800-talet.

INGÅNGAR: En ingång i söder och två åt norr. Huvudingång i dag är från den lilla parkeringen rakt norr om tornet. Här leder en gatstensbelagd backe upp till grusplanen framför tornet. Från söder leder en starkt sluttande gång upp till kyrkan. Gången är gatstenbelagd och kantad med smidesräcken.

Båda gångarna har grindstolpar men inga grindar. En tredje ingång leder norrifrån från mellankyrkogården via en trappa upp till kyrkan, vid sakristian.

VEGETATION: Runt hela Gamla kyrkogården är planterat höga uppvuxna almar (44 st), som ger hela kyrkogården ett lummigt och inramat intryck. Almarna är så täta att när de grönskar så är det utifrån ofta svårt att se själva kyrkan. Gamla kyrkogårdens gravkvarter är gräsbevuxna.

GÅNGAR: Uppfarten i nordväst är gatstensbelagd. Gångar runt kyrkan är grusade. Öster om kyrkan finns ett enkelt grusat gångsystem, det som varit ett "U" är nu ett "L".

KVARTERSBESKRIVNING: Kyrkogården har ingen tydlig kvartersindelning och ger främst intryck av ett stort sammanhängande fält, inramat av de lummiga träden.

GRAVVÅRDARNA: Gravvårdarna har en stor variation i ålder, från 1800-talets andra hälft och långt in på 1900-talet. Här finns relativt många höga och halvhöga vårdar, gravramar etc som är från tiden kring sekelskiftet. Många är

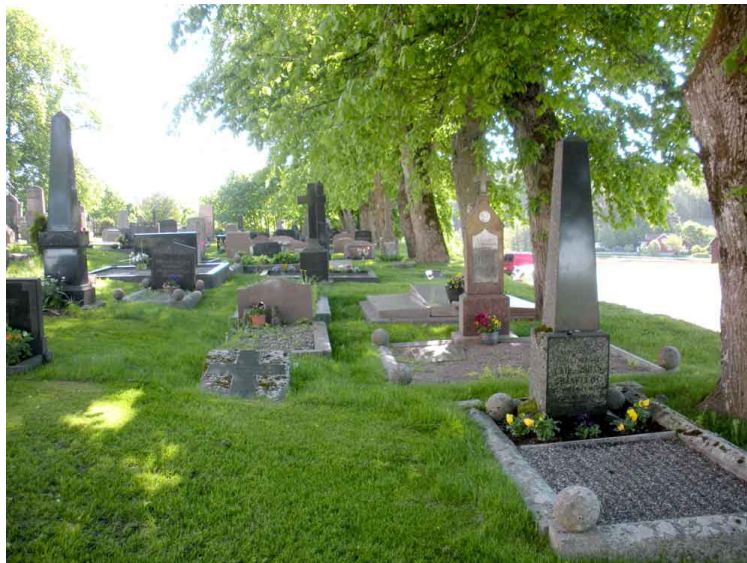
Den stensatta backen upp till kyrkans huvudingång rakt fram, och ingången till mellankyrkogården till vänster. Båda ingångarna flankeras av grindstolpar men inga grindar finns kvar.

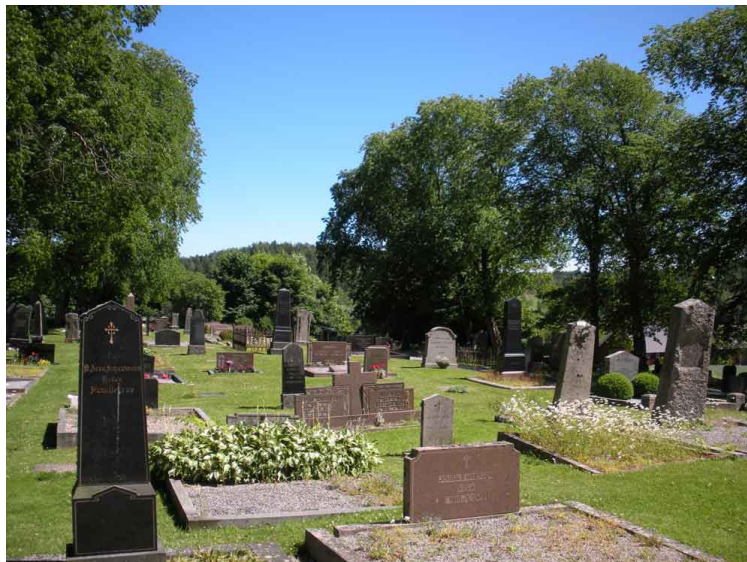
Ingången från söder upp på gamla kyrkogården. Även här är gången stensatt, dessutom flankerad av smidesräcken.

Tre bilder som speglar karaktären på den gamla delen av kyrkogården. Höga lummiga träd ramar in gravkvarteren och skapar en rofylld avskildhet.

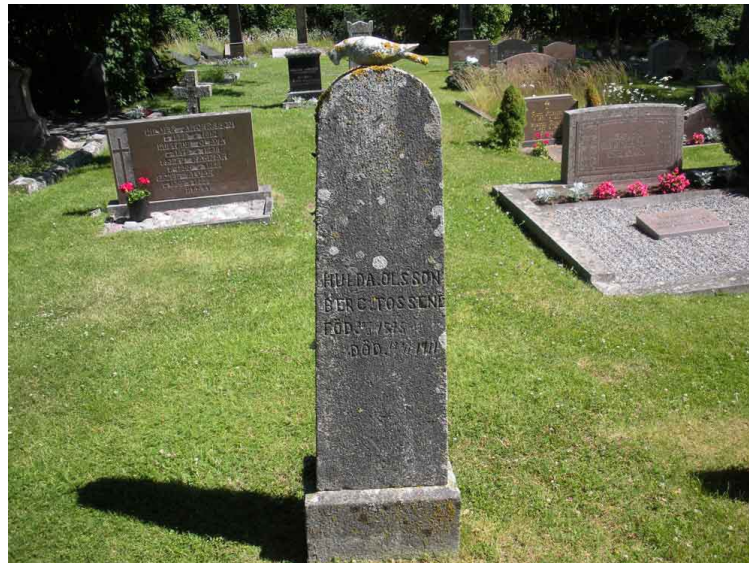
Gravvårdsbeståndet är mycket blandat vad gäller både utseende och ålder; här återfinns gravvårdar från sent 1800-tal och fram till nutid.

En stor andel av gravarna på den äldre delen har haft ramar men med tiden har många ramar tagits bort, även om ett antal också finns kvar.

Det som är karaktäristiskt för de äldre gravvårdarna är den stora variationen i former. Av de som finns kvar är en övervikt på sådana från människor med god eller någorlunda god ekonomi, men här och var smyger det sig in gravvårdar med mer annorlunda bakgrund. 16-åriga Hulda Olsson, Berg, Tossene, 1895-1911, vad kan stenen berätta om hennes liv?

Gjutjärnskors av den typ som är vanlig i norra Bohuslän och som är gjutna i något av järnverken på norska sidan gränsen. De järnkors man finner på bohuslänska kyrkogårdar är oftast gjutna antingen där eller i Göteborg. Hemmansägare Anders Hanson, Hafveröd. 1792-1873.

påverkade av förändringar och inte så många är kompletta med både ram och gravvård.

Man kan också konstatera att gravvårdsbeståndet är relativt ungt, sett i relation till hur gammal kyrkogården är, med endast ett mindre antal gravvårdar äldre än 1900 och inga från före 1850. Detta tyder på att man gjort en helt ny indelning av gravplatserna under senare delen av 1800-talet, och att man vid det tillfället tagit bort de gravvårdar som varit äldre.

Karaktäristiska för 1800-talets andra hälft är kors och staket av gjutjärn, och här finns ett fåtal sådana ännu kvar (se bild ovan).

Yrkestitlar är inte särskilt vanligt på gravvårdarna, undantaget lärare och präster (komminister/kyrkoherde) som ofta får detta utsatt, samt det på landsbygd vanligt förekommande "hemmansägare".

Mellankyrkogården

LÄGE och PLANERING: Denna del har tidigare haft en mer självständig karaktär, men efter de senare utvidgningarna tillkommit har den blivit integrerad i det stora halvöppna fält som de tre norra kyrkogårdsdelarna idag utgör.

Mellankyrkogården är triangelformad, med smala ändan åt väster. Kyrkogården har en mycket tydligare indelning i kvarter än vad den gamla kyrkogården har. Gravarna ligger i rätta rader. En öst-västlig mittgång korsas av en kortare nord-sydlig gång, vilket delar in kyrkogården i fyra kvarter. Dessa fyra kvarter har sinsemellan mycket olika form, men har alla haft samma planering av gravplatserna inne i kvarteren.

EKONOMIBYGGNADER: Ett bårhus strax innanför huvudingången. Låga slätputsade murar, avfärgade i vitt. Ett kraftigt gråsvart skiffertäckt tak i pyramidform dominerar byggnaden och ger den dess karaktär. Bårhuset är från 1968.

I östra delen, alldeles nedanför muren till gamla kyrkogården, ligger ekonomibyggnader med personalutrymme, förråd etc, byggda 1985 eller 1986. De har en enkel traditionell utformning med rödmålad träpanel och sadeltak.

INHÄGNAD: Mellankyrkogården avgränsas i söder av den gamla kyrkogårdens höga stödmurar, i öster dels av personal/ekonomibyggnader och dels av en häck. Ingen avgränsning mot nästa kyrkogårdsdel.

INGÅNGAR: Denna del av kyrkogården nås via ingången i väster vid den lilla parkeringen norr om kyrkans torn. Ingången flankeras av grindstolpar men inga grindar. Ingång också i söder via trappan som leder ner från gamla kyrkogården.

VEGETATION: Få träd står på själva mellankyrkogården, men anmärkningsvärda är de två stora lindarna som flankerar den nord-sydliga gången på mellankyrkogården (se fotot ovan).

Mellankyrkogårdens kvarter har förmodligen haft en karaktär som denna, med många gravramar kring gravplatserna, och med en mittgång mellan gravarnas "fotända" och häckar mellan ryggar.

Med tiden har flertalet gravramar tagits bort, och idag ser kvarteren ofta ut så här. Men nästan helt överväxta döljer sig mittgångar av skifferplattor, som skulle kunna tas fram, vilket tillsammans med rygghäckarna hjälper till att bibehålla mellankyrkogårdens egen karaktär.

Däremot finns ett mycket karaktäristiskt inslag i de rygghäckar som finns mellan varannan rad med gravar. Det är lågt beskurna häckar av oxel och lind.

GÅNGAR: Grusade gångar i kors enligt "läge och planering" ovan. Dessutom en smalare gång längs med gamla kyrkogårdens mur. Gångarna är grusade.

Mellan gravraderna finns också gångar av skifferplattor. Många av skifferplattorna är nu övervuxna av grässvålen.

KVARTERSBESKRIVNING: Kvarteren är mycket olika stora, beroende på kyrkogårdens triangelform. Kvarteren är gräsbevuxna.

Gravplatserna ligger vända mot varandra med en smal gång emellan, längs gravplatsernas fotända. Huvudändan på gravplatsen ligger sedan "rygg mot rygg" med nästa rad, med låga häckar emellan (s k rygghäckar).

GRAVVÅRDARNA: Gravvårdarna på denna del av kyrkogården är relativt lika varandra, mestadels låga rektangulära gravvårdar. Många av gravplatserna har haft gravram men idag är flertalet av ramarna borttagna.

Nya kyrkogårdens öppna fält har kvarter med svängda former. I bakgrunden de höga träden kring gamla kyrkogården. Kyrkan är nästan helt skymd, endast tornspiran skymtar. Dagens gravvårdar har en mycket mer enhetlig storlek, vilket ihop med de öppna fälten ger en helt annan karaktär än den gamla delens varierande former på gravvårdar.

Nya kyrkogården och Norra kyrkogården

LÄGE och PLANERING: Både nya och norra kyrkogården har relativt lika utformning, det som främst skiljer dem åt är att vegetationen av naturliga skäl är mer uppvuxen på nya kyrkogården (1963) än på den norra (1997), liksom att kvarteren i stort sett är fyllda med gravar på delen från 1963 till skillnad från 1997 års utvidgning.

De båda delarna är utvidgningar som successivt skett åt norr. De avgränsas i öster av åkerytorna längs en rät linje, och i väster av vägen som i svaga böjar viker av något åt öster så att den nordligaste ändan är mycket smalare än där de angränsar mot mellankyrkogården.

INHÄGNAD: De båda kyrkogårdsdelarna är omgärdade av häckar, med undantag för en kortare kyrkogårdsmur på norra kyrkogården, gränsande till bilparkeringen invid vägen.

INGÅNGAR: Dessa kyrkogårdsdelar har varsin parkering invid vägen som passerar förbi längs deras västsida. De har varsin ingång från respektive parkering, ingångar flankerade av grindstolpar men inga grindar.

VEGETATION: Nya kyrkogården har träd planterade runt kanten samt några invid mittgången, flertalet är oxlar men här finns också lindar.

Norra kyrkogården har ett flertal träd planterade både runt ytterkanten och inne i kvarteren. Runt kanten står flera olika sorter: Oxel, rönn, ask, lönn och blodhägg. Inne i kvarteren står bl a körsbärsträd. Alla dessa träd är ännu relativt små.

GÅNGAR: Både kyrkogårdsdelarna har gångar längs ytterkanten samt en ungefär öst-västlig mittgång. Båda delarnas kvarter är sedan avgränsade av nord-sydliga gångar som har en svängd form, vilket också ger kvarteren svängda former. Gångarna är grusade.

KVARTERSBESKRIVNING: Kvarteren är gräsbevuxna och med ungefär jämnstora gravvårdar placerade på jämna avstånd, vilket ger det hela ett regelbundet intryck. Gravvårdarnas placering följer kvarterens svängda former och det regelbundna mönstret ger därför inte någon rätlinjig eller kantig upplevelse.

MINNESLUND: På norra kyrkogården finns en minneslund: En stensatt halvcirkelformad plats med en natursten och blomställning i mitten, och med utsikt österut över norra kyrkogårdens gravfält.

GRAVVÅRDARNA: Gravvårdarna här är av modernare typ, relativt enhetliga i storlek men en viss variation i form och val av stenmaterial. Den mest påtagliga skillnaden i de senaste årens skick vid graven är inte så mycket hur själva gravvården ser ut, utan i de ”tillbehör” som ibland placeras vid graven. Det är inte längre bara blommor, utan kan vara små minnesstenar med text på eller andra minnessaker.

Exempel på senare års sätt att komplettera gravvården och blommorna också med andra minnessaker. Denna grav finns på Bärfindals kyrkogård.

Svarteborgs kyrkogård: Karaktärisering och rekommendationer

Karaktärisering

I samband med att Göteborgs stifts kyrkor inventerades under 2002-2006 gjordes också en sk karaktärisering av varje kyrka och kyrkplats. Karaktäriseringen är en övergripande värdebeskrivning som skall ligga till grund för hanterandet av kyrkogården, sett ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Följande är den text som rör kyrkogården på Svarteborg.

Kyrkplatsen ligger i ett av Bohusläns mest markanta höjdlägen, och kyrkan är mycket väl synlig i det omgivande landskapet. Den ligger i anslutning till bybebyggelsen i Svarteborg, och som också utgör en utvald kulturmiljö i kommunens kulturmiljövårdsprogram. KYRKOGÅRDEN närmast kyrkan har en tydlig 1800- och tidig 1900-talsprägel, med murar och stödmurar och med uppvuxna lövträd intill, grindar och stentrappor.

ATT SÄRSKILT TÄNKA PÅ i förvaltning och användning av kyrkomiljön:

- Karaktären hos den äldre delen av kyrkogården med täta gravkvarter nära kyrkan, stenvmurar och stentrappor, smidesgrindar, samt uppvuxna lövträd.

Rekommendationer för enskilda gravanordningar

När det gäller de gravvårdar som står kvar på sina gravplatser, så finns det bland dem en grupp varav man bör spara så stor andel som möjligt. Varje enskild gravvård i denna grupp är inte så gammal att den har ett individuellt skydd i lagstiftningen, däremot har gruppen som helhet ett kulturhistoriskt värde som skall tas till vara.

Vilka gravplatser det rör sig om visas i **BILAGA 1**. Det är framförallt de som är äldre än tiden kring andra världskriget, och där gravanordningen som helhet

De värden man vill förmedla framhävs mycket mer om också alla övriga detaljer är väl genomtänkta och gestaltade. Som ett bra exempel denna brunn/vattenpost på gamla kyrkogården.

är bevarad, dvs oftast både ram och vård. Bland dessa återfinns både stora och välarbetade vårdar, och mer oansenliga, allt för att spegla ett bredare socialt spektrum.

- Förslaget är att dessa gravplatser behålls oförändrade.
- Svarteborg-Bärfendals kyrkliga samfällighet fattar ett beslut om detta, och lämplig form av markering införs i gravregistret.
- För de gravplatser där gravrättsinnehavarna vill lämna tillbaka gravplatsen kommer det att innebära ett framtida skötselansvar för kyrkan.
- För dem som är och förblir i privat ägo innebär detta inget åtagande för den kyrkliga samfälligheten, utom på en punkt: Om gravrättsinnehavarna vill ta bort ramen, något som oftast är ett sätt att förenkla skötseln, bör man träffa en överenskommelse där den kyrkliga samfälligheten tar på sig en del av skötselkostnaden mot att gravrättsinnehavaren behåller ramen.
- Svarteborg-Bärfendals kyrkliga samfällighet bör göra ett eget ställningstagande till detta urval, där man kan lägga till gravplatser som man vill spara på men som inte tagits upp här, samtidigt som man kanske stryker gravplatser som av olika skäl inte är lämpliga att bibehålla. En del gravplatser har t ex drabbats av kraftiga sättningar och kan vara kostsamma att återställa

Övergripande rekommendationer

De olika tidskaraktärerna på kyrkogårdens fyra delar bör behållas. De har gestaltats med helt olika ideal och man bör inte sträva efter att få dem att likna varandra. Dessa tidskaraktärer behöver i viss mån också utvecklas.

Gamla kyrkogården:

- Alla gravvårdar som man avser att bibehålla som historiskt värdefulla bör få en särskild markering/klassning/kod i gravregistret.
- Behåll muren oförändrad.
- Behåll och vårda de höga träden innanför muren.
- Modernare inslag i växtligheten, som tujor, ovanligare lövträdssorter etc, bör undvikas.
- Behåll och återupprätta ”U”-gången öster om kyrkan. Behöver inte vara grusad, kan markeras med gångstenar i gräset.
- Behåll gravplatser med ”kistgravsstorlek”, även om man går över till urngravar, på gamla kyrkogården, och även mellankyrkogården.
- Behåll ett representativt urval av äldre och karaktäristiska gravvårdar.
- När det gäller kompletteringar som lyktor, bänkar, markbeläggningar osv: Undvik att välja allt för modern karaktär på dessa, utan försök sträva efter att bibehålla en äldre tidskaraktär även i dessa detaljer.
- Ordna en bra formgivning av detaljer som bänkar, kompost/kratt-ställ, sandlådor, belysningsanordningar, stängsel etc. Anlita arkitekt. Detta är en långsiktig strategi, allt måste inte bytas med en gång.

Mellankyrkogården:

- Behåll muren.
- Behåll systemet med rygghäckar mellan gravraderna.
- Markera de smala gångarna mellan gravradernas fotända. Behöver inte vara grusade gångar, kan vara gångstenar i gräset. En annan möjlighet är en markering av gångsten/klivsten i början av de smala gångarna, där de viker in från de stora gångarna.

Nya kyrkogården:

- Utveckla minneslundens gestaltning även till gräsytan framför.

Ändrade gravsättningsformer?

En frågeställning inför detta arbete har varit på vilket sätt man skall fortsätta med gravsättningar på Gamla kyrkogården. Av flera orsaker har man diskuterat att sluta med kistgravsättningar.

Ur kulturhistorisk synvinkel är det som spelar störst roll i denna fråga det faktum att urngravar i allmänhet är mycket mindre än kistgravar. Ordnas det urnbegravningar inom något område här så kommer detta område att få en karaktär som skiljer sig mycket från den sena 1800-talskaraktär som annars är dominerande på kyrkogårdens gamla del. Förslaget är därför:

- Behåll nuvarande storlek på gravplatserna, men gravsätt urnor i stället för kistor. På det sättet kan man också löpande integrera urngravar i det befintliga beståndet av gravplatser och gravanordningar.

Medeltida fönsterdel

Ett helt oväntat fynd dök upp under inventeringsarbetet. Vid genomgången av de gravvårdar som ligger lutade längst bort mot gamla kyrkogårdens östra mur kunde konstateras att en av stenarna där inte alls är någon gravsten.

Bergarten är täljsten och efter att mossa borstades bort framträdde detaljer som avslöjade att det rörde sig om en del av ett fönster.

Här finns anslag för glasrutor och understa delen av en mittpost med en järnbit i mitten. Stenen är den understa delen i en fönsterkarm, dvs ett karmbottenstycke. Dageröppningen har varit knappt 70 cm bred, med en mittpost som delat fönstret i två. På sidorna om anslagskanten finns plana ytor där de stenar som utgjort fönsterkarmens sidor stått. Hur högt fönstret har varit går inte att veta.

Teoretiskt skulle det också kunna vara överdelen i ett fönster, men den rimligaste gissningen är att fönstrets överdel varit spetsbågig, dvs i gotisk stil.

De övriga kända fönsterdelar av täljsten som finns från Bohuslän kommer dels från Dragsmarks klosterkyrka och dels från kyrkor i Kungahälla utanför Kungälv. Med ledning av de kyrkornas ålder är en rimlig gissning att denna fönsterdel härrör från 1200- eller 1300-tal.

Stenen är naturligtvis mycket historiskt värdefull och skall tas om hand på ett bra sätt. Den skall föras in i inventarieförteckningen.

1200-1300-talsfönstrets karmbottenstycke sett ovanifrån. Själva stensens ändrar är oregelbundna, de har varit inmurade i väggen. I vardera ändan finns en plan yta där sidostyckena stått, och mellan dem det tydliga anslaget för fönsterglaset. I mitten mittposten. Hela stenen är mindre än en meter lång. Den del som det suttit fönsterglas i är knappt 70 cm.

Stenen sedd från "insidan" dvs den del som varit vänd inåt kyrkan. Mittposten har fått sig några törnar under årens lopp och den ursprungliga åttkantiga formen är inte helt tydlig.

Anslagskanten och mittposten, med en järndubb som förankrat nästa sten i mittposten. Stenen är mycket smalare än vad väggen är, och man får alltså föreställa sig att fönsterkarmen "stuckit upp" ur den meterbreda fönsterbänken och alltså varit nästan helt synlig. Om fönstret suttit i koret eller i långhuset går inte att veta.

BÄRFENDALS KYRKOGRÅRD

Historik

Kyrkogården har liksom kyrkan ett tidigmedeltida ursprung, och har varit i bruk åtminstone sedan 1100-talet. Det är området närmast kyrkan som är det allra äldsta. Denna yta är inte stor, något som också återspeglar det faktum att socknen har varit liten, även mätt med bohuslänska mått, utan behov av en

Bärfendals kyrka och kyrkogård på en sk geometrisk avmätning 1699. Kyrkan på kartbilden är bara en symbol och visar inte hur just Bärfendals kyrka såg ut. En fråga är hur noggrann kyrkogårdens form visas på kartan. Kartbilden visar en rektangulär kyrkogård, vilket går stick i stäv med topografin. Trots det kan vi ändå se att det rör sig om en liten kyrkogård.

Bärfendals kyrkogård på en enskifteskarta 1826 (den "D"-formade ytan med tre kors på). Här känner vi igen formen på den äldre delen av kyrkogården. Vi ser också kyrkvallen, och vi ser också att vägen in till gårdarna innanför kyrkan då gick över kyrkvallen. Den lilla äng med nummer 115 som ligger väster om kyrkogården motsvara den markbit som 1904 skänkts till kyrkan för att utvidga kyrkogården.

1699 års karta ur Lantmäteristyrelsens arkiv: Bärfendals socken Östebo nr 1-3 geometrisk avmätning 1699. 1826 års karta ur Lantmäterimyndighetens arkiv (14-BÄR-31).

större kyrkogård.

Naemi Persson och Harald Hansson har i sin bok Berfendals kyrka (1981) gått igenom gamla arkivhandlingar och hittat följande om kyrkogården:

- På 1600-talet finns ingångar som omnämns som ”stättor”. En stätta är ju ett sätt att ta sig över ett stängsel utan att behöva öppna en grind, men precis hur dessa stättor vid kyrkogården sett ut vet vi inte. Men det visar i alla fall att kyrkogården varit inhägnad.
- På kyrkvallen norr om kyrkan har det funnits s k hästestekar, där man kunde binda sina hästar. Det framgår dock inte när denna uppgift härrör från.
- Den äldsta kartan som visar kyrkogården är en s k geometrisk avmätning av gårdarna kring kyrkan, från 1699, se ovan.
- Under 1800-talet växer befolkningen på landsbygden, och de gamla kyrkogårdarna räckte inte längre till utan fick göras större. Så även i Bärfeudal. 1875 fylls den ut åt söder, man fyllde på med jord ”som fick tas ur en jordbank på Åby säteris ägor. Bönderna fick själva köra jorden”.
- I början av 1900-talet utvidgas kyrkogården åt väster, med partiet i och strax nedanför slänten. Marken skänktes från gården Åseby. Man fick också lite mark söder om kyrkogården. Arbetet med att iordningställa denna del, som då kallades ”nya kyrkogården” bör ha blivit klart under 1911. I beskrivningen används ”släntens nedre del” för detta område.
- Marken där kyrkvallen ligger fick man till skänks 1960, tidigare ägdes denna av Åseby. Den parkeringsplats som finns där idag iordningställdes 1978 genom att man fyllde ut på östsidan för att få en större plan yta.
- Nyaste delen av kyrkogården anlades 1981. I beskrivningen används ”nedre delen” för detta område.
- Kyrkans torn är från 1866-68, så innan dess fanns en klockstapel på kyrkogården. Den är tidigast omnämnd 1670, och det nämns också att den återinvigs 1707 vilket indikerar ett nybygge eller en större reparation. Var på kyrkogården klockstapeln stod är okänt.

Bärffendals kyrkogård från luften. Den övre delen närmast kyrkan, slänten fylld med gravar och den nedre delen med stora gräsytor; delvis utanför bild.

Jämför med kartan på sid 29, flygfotot är taget mot sydost, fotografen har befunnit sig ungefär ovanför det stora "A"-et på kartan.

Foto: Per Pettersson.

Beskrivning

LÄGE och PLANERING: Bärffendals kyrkogård kan sägas bestå av tre delar: Den övre delen, på toppen av kullen, slänten på kullens västsida, och den nedre delen på den plana marken väster om kullen. Kyrkogården är inte indelad i några egentliga kvarter, istället är det topografin som skapar indelningen i de tre huvuddelarna.

Den övre delen har en halvrund form på sin norra-östra-södra sida, och övergår i väster i en brant slänt. Kyrkan ligger på denna övre del, något åt norr så att ytan söder om kyrkan är större än ytan norr om kyrkan. Norr om kyrkan finns inga gravar. Slänten är uppbyggd med terrasser i tre nivåer (två terrasser samt den svagt sluttande marken längst ned) vilket syns tydligt på fotot ovan. Den nedre delen är rektangulär, och ungefär lika stor som de andra två delarna tillsammans.

Den övre delen är den äldsta delen, som nyttjats sedan medeltid. Den har tidigare sluttat mer åt söder, men 1875 fylldes på med jord så att den yta som kan användas för begravingar ökades.

Släntens övre del tillhör egentligen också kyrkogårdens äldsta del, men terrasseringsarbetena på 1940-50-talet har kraftigt ändrat släntens karaktär. Släntens nedre del är utvidgningen från 1910-talet.

Den nedre delen, helt plan, är den senaste utvidgningen från 1980-talet.

Släntens terrasseringar från 1940-50-tal har skapat bättre förutsättningar för att anordna begravingar i den slutande terrängen, och har varit ett bra sätt att öka kapaciteten på kyrkogården utan att göra någon stor utvidgning.

EKONOMIBYGGNADER: Norr om kyrkogården fortsätter kyrkokullen med en grusplan som fungerar som parkering, Kyrkvallen. Invid kyrkvallen ligger två byggnader:

Närmast kyrkan ligger en personalbyggnad, uppförd 2009. Den är helt modern, men utseendet är enkelt och avser anknyta till äldre ekonomibygnader. Fasaden är klädd med okantad panel, målade med Falu Rödfärg. Taket är täckt med tegel.

Snett över grusplanen ligger en liten äldre redskapsbod, timrad och med ett utedass vidbyggt på bakre gaveln. Åldern på denna bod är inte helt klar.

På 1826 års karta finns en byggnad markerad på kyrkvallen, som bör ha varit Bärfendals kyrkstallar. Den finns inte kvar idag. Men mellan de två uppfartsvägarna till grusplanen finns det som bör vara stengrunden till dessa kyrkstallar. Det skulle kunna vara klockstapeln som är markerad på kartan, men det troliga är att klockstapeln låg inne på kyrkogården och att det är kyrkstallarna som är markerade.

Den gamla boden invid kyrkvallen. Det finns muntliga uppgifter om att den är hitflyttad. Åldern är oklar men av utseendet att döma så bör den åtminstone vara från 1800-talets första hälft, om inte äldre.

Den äldre kyrkogårdsmuren, här ett parti invid kyrkvallen norr om kyrkan. Stenen i muren är tydligt rödbrun, likadan granit som också kyrkan är byggd av.

INHÄGNAD: Bärfendals kyrkogård är omgärdad av murar och häckar. Den äldsta muren löper från den övre kyrkogårdsgrinden och runt kyrkogårdens östra halvrunda sida och fram längs sydsidan till släntens nedre del. Där den slutar på sydsidan finns fortfarande hörnstenen kvar från tiden före 1910-talets utvidgning. Denna mur är byggd av små block med röd granit, samma granit som i berget under kyrkogården och som även finns i kyrkans väggar.

Mellan den övre och mellersta kyrkogårdsgrinden löper en låg mur av långa kilade stenblock. Denna mur är från 1910-talet. Runt den nedre och yngre delen löper en häck.

GRINDAR: Kyrkogården har tre grindar. Den övre och den mellersta är av smide och av äldre modell. De är tillverkade 1890 respektive 1911. De är någorlunda väl bevarade men något slitna. Den nedersta grinden är av galvaniserat fyrkantsstål, och från 1980-talet.

VEGETATION: Kyrkogården är på alla sidor utom den västra kantad av upp-vuxna träd, på varierande avstånd från varandra. Det är skogslönn och skogs-

Grindarna från 1911 som leder in till utvidgningen från 1910-talet.

alm, och kring den nedre delen en almsort som heter hörsholmsalm. Inne på den nedre delen står flera aplar, och i gränsen mellan slänten och den nedre delen står lönnar. Lönnarnas placering hänger samman med att kyrkogården tidigare slutade här. Innanför kyrkogårdsmuren i öster växer en kraftig syrenhäck, och det växer också syrener väster om tornet.

Alla gravkvarter är gräsbevuxna.

I sluttningarna söder och öster om kyrkogården finns en hel del växtlighet, och i ett parti i sydost har man röjt undervegetation så att man kan röra sig i terrängen även utanför kyrkogårdsmuren.

GÅNGAR: Kyrkogården har relativt få gångar, alla grusade. Från övre grinden löper gångar till kyrkans ingångar och vidare runt kyrkan. Trappor leder från kyrkans huvudingång ner för slänten till den nedre delen. I slänten finns en tvärgång som leder in från den mellersta grinden. På kyrkogårdens nedre del finns en gång som löper i fyrkant och inramar ett mittersta kvarter.

KVARTERSBESKRIVNING: På **den övre delen** finns endast begravingar söder om kyrkan samt ett mindre antal bakom absiden. Fältet söder om kyrkan är inte helt fyllt med gravar. De äldsta närmast kyrkan är från tidigt 1900-tal, kompletterat med en rad relativt unga gravplatser längs västkanten.

Här finns också, i den södra ändan, en minneslund: Två bänkar med en mur bakom, skifferplattor i marken, en blomställning i smide samt en natursten i gräset med inskription ”minneslund”. Minneslundens är anlagd på 2000-talet.

Slänten består av två inte helt lika delar, norr och söder om trappan ner från tornet, båda uppbyggda med terrasseringar som beskrivits tidigare. I den norra delen samt i släntens nedre (västra) del finns gravplatser där de äldsta är från 1910-talet (med något enstaka äldre undantag). I släntens södra och brantaste del är gravplatserna yngre, de äldsta är från 1943 och 1957 vilket bör motsvara tiden då respektive terrass ställts i ordning.

Den **nedre delen** har ännu relativt få gravplatser.

GRAVVÅRDARNA: Generellt för Bärfendals kyrkogård så kan man säga att i **slänten** finns det en hel del gravvårdar vars ålder också överensstämmer med respektive kyrkogårdsdels tillkomst eller iordningställande. Därmed bär också

Söder om kyrkan är gravarna av mycket blandad ålder, från tiden kring sekelskiftet 1900 och framåt, samt två äldre stenar utan inskription. Den en av dem, närmast kyrkan, lutar kraftigt.

gravvårdarnas utseende med sig mycket av respektive tids ”mode” vad gäller gravvårdarnas utformning.

Släntens nedre del iordningställdes på 1910-talet, och här hittar vi också fortfarande en del gravvårdar från 1910-talet och framåt. Detta gäller också den norra delen av slänten, som bör ha iordningställts vid samma tid. Södra delen av släntens terrasseringsar innehåller två mycket enhetliga partier med ramade gravar från 1943 resp 1957 och framåt.

Den **nedre delen**, från 1980-talet, innehåller av naturliga skäl enbart gravar från de senaste decennierna.

Den del som i fråga om gravvårdarna skiljer sig är **den övre** och äldsta delen. Gravvårdsbeståndet här är mycket blandat och är inte representativt för någon specifik period i kyrkogårdens historia. Här finns två äldre resta stenar av svårbestämd ålder, en grupp gravar från sent 1800- och tidigt 1900-tal, en grupp gravar från senare tid, och en nyanlagd minneslund.

Kyrkogårdens äldsta gravvård, eller rättare sagt den med det äldsta identifierbara årtalet, är ett ”lock” i sten som ligger nordost om koret. Årtalet är 1831 och gravvården är efter Johan Berggren i Skörbo. Hela gravvården är fylld med text som dock är något svårtydd eftersom ena sidan delvis är täckt av gräs/jord.

Det finns dock i fältet söder om kyrkan två resta naturstenar, helt utan inskription. Den närmast kyrkan lutar kraftigt. Det är rimligt att anta att det är äldre gravvårdar, men det är omöjligt att säkert säga från vilken tid.

I gräset norr om kyrkan ligger en något oregelbunden naturstenshäll, som kan ha haft funktion som gravmarkering. Den kom i dagen i samband med markarbeten här år 2000, och blev tyvärr spräckt på mitten vid hanteringen då. Det iaktogs vad som bör vara en begravning alldeles intill, vid samma tillfälle, och det är rimligt att anta att också denna häll har med en begravning att göra. I övrigt finns inga synliga gravar norr om kyrkan.

Några äldre gravvårdar står uppställda invid östra sidan: Ett järnkors, odaterat från sent 1800-tal; En sten från 1858 (?), Axel Roos (svårläst); En sten från 1882, Erik Eriksson, Lilla Änghagen. Öster om koret står också en sten med svårläst inskription från 1871.

”Stenlocket” över Johan Berggren i Skörbo från 1831 är helt täckt med inskription. Det är dock svårt att komma åt att läsa, den är delvis övervuxen och även syrenhäcken skymmer.

Bärfendals kyrkogård: Karaktärisering och rekommendationer

Värdering och karaktärisering.

Kyrkplatsen har ett väl synligt läge i det omgivande kulturlandskapet, vilket också utgör område av riksintresse för kulturmiljövården. Kyrkan och kyrkplatsen är ett av motiven för detta riksintresse.

Kyrkogårdens övre del närmast kyrkan har kontinuitet sedan medeltiden.

Söder om kyrkan står två resta stenar av hög ålder. I detaljerna och gravbeståndet är kyrkogårdens nuvarande karaktär i mycket präglad av det tidiga 1900-talet, med kyrkogårdsmur, fina smidda grindar och uppvuxna lövträd. Kyrkogårdens olika utvidgningar är tydligt avläsbara i nivåskillnader, planering och gravvårdarnas utseende.

Kyrkvallen norr om kyrkan med bl a äldre kantstenar och den gamla timrade boden är mycket värdefull för kyrkplatsens karaktär.

Rekommendationer för enskilda gravanordningar

De enskilda gravvårdar som absolut skall sparas, och som skall skrivas in i kyrkans inventarieförteckning, är

- Hällen/locket 1831 Johan Berggren.
- Axel Roos (?) 1858.
- Svårläst 1871.
- Den spruckna hällen norr om kyrkan.
- Man kan med fördel också spara på järnkorset.

Johan Berggrens gravvård 1831 skulle med fördel kunna tas fram med, dvs att man röjer runt om så att man kan se hela inskriptionen bättre.

När det gäller de gravvårdar som står kvar på sina gravplatser, så finns det bland dem en grupp där man bör spara så stor andel av den gruppen som möjligt. Varje enskild gravvård i denna grupp är inte så gammal att den har ett individuellt skydd i lagstiftningen, däremot har gruppen som helhet ett kulturhistoriskt värde som skall tas till vara.

Vilka gravplatser det rör sig om visas i **BILAGA 2**. Det är framförallt de som är äldre än tiden kring andra världskriget, och där gravanordningen som helhet är bevarad, dvs oftast både ram och vård. Bland dessa återfinns både stora och välarbetade vårdar, och mer oansenliga, allt för att spegla ett bredare socialt spektrum.

- Förslaget är att dessa gravplatser behålls oförändrade.
- Svarteborg-Bärfendals kyrkliga samfällighet fattar ett beslut om detta, och lämplig form av markering införs i gravregistret.
- För de gravplatser där gravrättsinnehavarna vill lämna tillbaka grav-

- platsen kommer det att innebära ett framtida skötselansvar för kyrkan.
- För dem som är och förblir i privat ägo innebär detta inget åtagande för den kyrkliga samfälligheten, utom på en punkt: Om gravrättsinnehavarna vill ta bort ramen, något som oftast är ett sätt att förenkla skötseln, bör man träffa en överenskommelse där den kyrkliga samfälligheten tar på sig en del av skötselkostnaden mot att gravrättsinnehavaren behåller ramen.
 - Svarteborg-Bärfendals kyrkliga samfällighet bör göra ett eget ställningstagande till detta urval, där man kan lägga till gravplatser som man vill spara på men som inte tagits upp här, samtidigt som man kanske stryker gravplatser som av olika skäl inte är lämpliga att bibehålla. En del gravplatser har t ex drabbats av kraftiga sättningar och kan vara kostsamma att återställa

Övergripande rekommendationer

- Behåll muren.
- Behåll och ev reparera de äldre grindarna.
- Modernare inslag i växtligheten, som tujor, ovanligare lövträdssorter etc, bör undvikas.
- Bibehåll ett representativt urval äldre gravvårdar (se bilaga 2), samt om möjligt gravramarna i de två översta raderna i slänten.
- Satsa på att bibehålla och utveckla platsens stämningsfullhet.
- Låt antalet gravplatser på den övre delen successivt minska, utveckla denna del för minneslund och som betoning av den historiska kontinuiteten.
- Annan placering av bänkar på nedre delen, samt bättre formgivning av bänkarna.
- När det gäller kompletteringar som lyktor, bänkar, markbeläggningar osv: Undvik att välja allt för modern karaktär på dessa, utan försök sträva efter att bibehålla en äldre tidskaraktär även i dessa detaljer.
- Ordna en bra formgivning av detaljer som bänkar, kompost/kratt-ställ, sandlådor, belysningsanordningar, stängsel etc. Anlita arkitekt. Detta är en långsiktig strategi, allt måste inte bytas med en gång.
- Gå vidare med utökad röjning i sluttningarna öster och söder om kyrkogården, dels för att frilägga muren, dels för att öka utblickarna över landskapet.

Skötsel av gravvårdar

Allmänna råd för skötsel av äldre gravvårdar

Generellt så bör man ta ett systematiskt grepp på skötseln av bevarandevärda äldre gravvårdar. Man bör ha lämpliga material och instruktioner lätt tillgängliga. Man bör ha en vård- och underhållsplanering för dessa vårdar. Vissa åtgärder är av engångskaraktär, som t ex att räta upp en lutande sten, andra är återkommande.

De äldsta och ömtåligaste vårdarna

När det gäller riktigt gamla och värdefulla gravvårdar bör man samråda med en stenkonservator innan man vidtar åtgärder. Även en till synes harmlös rengöring kan, om den utförs oförsiktigt och med starka rengöringsmedel, skada gravvården mer än man tror. Detta gäller även något yngre vårdar tillverkade av de mjukare stenarterna som marmor och kalksten.

Allmän rengöring

Den absolut vanligaste åtgärden som kan bli nödvändig på en gravvård är tvättning, antingen för att avlägsna smuts eller lavar. De flesta gravvårdar är av granit som i sig är en mycket tålig stenart men man bör ändå vara varsam även med dessa. De rengöringsmedel som används skall dessutom helst vara biologiskt nedbrytbara.

Rengöring lämpar sig bäst vid långvarig fuktig väderlek. Då är lavar och mossor rejält uppmjukade, annan nedsmutsning är genomfuktad, och man får mycket gjort med bara skurborste och vatten. Högtryckstvätt kan användas på granit med låga vattentryck. Det skall aldrig användas på andra stenarter, risken att man ruggar upp ytan är för stor.

Sura lösningar eller tvättmedel skall inte användas. Den nedbrytningsprocess som pågår i stenens yta har under vårt sekel accelererats genom sura luftföroreningar, och det är därför mycket olämpligt att tillföra ytterligare sura preparat. Dessutom kan behandlingen orsaka gulaktiga ”slöjor” på stenens yta.

Starka basiska lösningar är inte heller bra, men en svag ammoniaklösning (2 %) kan användas på granit, om stenen sedan sköljs ordentligt med vatten. Stenen skuras sedan med en skurborste. Stålbörste skall inte användas, eftersom den dels kan göra åverkan på stenens yta och dels kan lämna efter sig rödbruna ”rostslöjor”.

Att använda ett surt medel och sedan neutralisera med ett basiskt kan förefalla ofarligt, men det är dels svårt att ”träffa rätt”, dvs anbringa exakt rätt mängd neutralisator så att varken syra eller bas blir kvar, och dels bildas salter vid neutraliseringen. Saltet kan sedan fällas ut som fula vita slöjor, eller också suga till sig mer fukt än stenen normalt gör och öka vittringen genom frostsprängning. Gör alltså inte detta.

När det gäller ömtåligare stenarter som kalksten och marmor bör särskilt sten-

tvättmedel användas, om det inte räcker med vanligt vatten. Det stryks på stenen och får därefter verka en stund innan det tvättas av.

Lavar tas bort när de är mjuka, dvs fuktiga. Alltså ingenting för det torra sommarvädret. Helst bör man dränka in dem med rikligt ljummet eller varmt vatten först (se dock upp med frostrisken på senhöst och tidig vår).

Stearin från ljus skrapas först bort med ett inte allt för vasst verktyg. Det som sedan sitter kvar kan lösas med lacknafta.

Skador

Lagningar av sten liksom montering av stenar på fundament bör ske med rostfri ståldubb. Befintliga järndubbar som inte kan bytas ut bör rostskyddsbehandlas. Fukt kommer under åren att tränga in och angripa dubbarna. Är stenen smal eller av mjukare material som kalksten eller marmor kan rosten dessutom spränga stenen. Avslagna mindre flisor kan limmas med särskilt stenlim. För ifyllnad av sprickor etc där skärvor saknas, kan håligheten fyllas med ett stenlagningsbruk, efter det att lagning av den egentliga skadan har skett. Vid arbete med bruk och lim får inte frostrisk finnas.

En huvudregel är att använda lagningsmedel (lim, bruk) som inte skall vara starkare än det man lagar (stenen). Därför skall cementhaltigt bruk skall aldrig användas, och gamla sådana lagningar bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller särskilt stenlagningsbruk. Dessa är inte lika starka som cementbruket, och kan därför inte skada stenen vid temperaturrelser eller frost.

När det gäller svårare skadad sten bör en stenkonservator rådfrågas.

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste, grundas därefter med rostskyddsfärg och slutstrykes med oljefärg, företrädesvis linoljafärg på grund av dess goda inträngningsförmåga. Den bästa rostskyddsfärgen är blymönja men den är idag svår att få tag på, och ofta får man hitta en annan lösning. Då bör man ändå välja en oljebaserad rostskyddsfärg.

Källor

Tryckta källor

Begravningslag (1990:1144).

Brandt, Tomas (2006): *Bohusläns medeltida kyrkportaler - en inventering av kyrkornas arkitekturbundna ornamentik*. Göteborg, Göteborgs Universitet, institutionen för kulturvård.

Den ældre Borgarthings- eller Vikens Christenret, ur: *Norges gamle Love indtil 1387, Første bind, Norges Love ældre end Kong Magnus Haakonsöns Regjerings-Tiltredelse i 1263, sid 337-372*. Utgiven i Christiania 1846. Finns också tillgänglig på Internet: Norges gamle love på nätet, publicerad av Arkivverket (Norge), digitalarkivet (2006-05-08): <http://da2.uib.no/cgi-win/webbok.exe> eller mer precist: <http://da2.uib.no/cgi-win/WebBok.exe?slag=lesbok&bokid=ngl1>.

Hansson, Harald och Persson, Naemi (1981): *Berfendals kyrka*. Munkedal.

Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.

Otryckta källor

Bohusläns museum: *Inventering av kyrkobyggnader i Munkedals kommun 2002-2006*. Publicerad i *Kulturmiljövårdens bebyggelseregister* www.bebyggelseregistret.raa.se.

BILAGA 1

Förteckning över gravplatser på Svarteborgs kyrkogård vars gravanordning bör behållas. Namn och årtal är för att underlätta indentifikation, oftast finns fler namn och inskriptioner på vårdnen:

Nr 1-2 H A P Mellander familjegrav
Nr 3 Sjökapten Herman Stenvall 1919
Nr 11-12 Axel Arwidsson 1949
Nr 13-14 Otto Karlsson familjegrav
Nr 15-16 Edv Johnsson-Ax
Nr 20-22 H Arwidsson familjegrav
Nr 23-24 Albin Olsson familjegrav
Nr 31-32 Alexander Hansson 1916
Nr 35-36 Zakarias Olsson 1930
Nr 39-40 P Jakobsson 1917
Nr 41-42 Edv Karlsson familjegrav,
Nr 43-44 Sifver Eliasson 1893
Nr 47-48 Hans Andersson 1891
Nr 51-52 Samuel Andersson 1907
Nr 63 Christian Hansson 1867
Nr 64 Anders Hansson 1873 gjutjärnskors
Nr 76-77 J A Nicklasson 1930
Nr 85-86 Hilmer Karlsson 1911
Nr 101 Hulda Olsson 1911 sten m duva
Nr 104-105 Ninus Karlsson familjegrav
Nr 106 Edvard Jakobsson familjegrav
Nr 119 Valentin 1936
Nr 122-123 Herman Gustavsson 1911
Nr 124-125 H Gustafsson 1907
Nr 126 August Gustafsson 1937
Nr 131-132 Johannes Olsson 1889
Nr 141-142 A E Asp familjegrav
Nr 147-148 Johan Olsson
Nr 149-150 Patrik Olsson 1930
Nr 178-179 Gustaf Jakobsson familjegrav
Nr 185 kh Axel Emil Anderberg 1934
Nr 186-187 J E Ljungberg 1929
Nr 189-190 J Andersson 1873
Nr 197-198 Martin Johansson familjegrav
Nr 199-200 Herman Johansson familjegrav
Nr 211-212 Johan Olsson familjegrav
Nr 213-214 Fredrik Bohlin 1929
Nr 215-216 Efraim Johansson 1930

Nr 235-236 C J Andersson 1926
Nr 237-238 K W Swärd familjegrav
Nr 239-240 Rickard Zackrisson fam-grav
Nr 242-243 Christina Sundberg 1896
Nr 258-259 Agronom A F Björlin
Nr 263-264 Olof Hansson 1925
Nr 267-268 Sjökapten J I Falck familjegrav
Nr 269-270 Axel Andersson 1874
Nr 275-276 Axel Holmqvist familjegrav
Nr 279 Albin Holmberg 1914
Nr 280 Augusta Simonssonson, Fibendal.
Nr 281-282 C J Dahlin 1916
Nr 291 Mor 1917
Nr 292 H Jansson fam-grav gjutjärnsstaket
Nr 300-301 Anders Hansson 1849 men vårdnen yngre ev 1875 makan Brita
Nr 302-303 Johannes Andersson 1876, vårdnen trol sonen Anders Johansson 1929
Nr 304-305 Hans Gustafsson 1904
Nr 331-332 Otto Nestor Hansson 1928
Nr 341 Axel Olsson 1919
Nr 350-351 Hedda Tollesdotter 1920
Nr 365-366 C A Johansson 1922
Nr 367-368 C M Samuelsson familjegrav
Nr 369-370 Anders Hansson 1960 stenen 1922 hustrun Hilma
Nr 371-372 Gulli o Hilding Nilsson återanvänt äldre ram
Nr 377-378 Johan a Hansson familjegrav
Nr 379-380 Aron Johansson familjegrav
Nr 386 Martin Andreasson.
Nr 395 skollärarinnan Anna Maja Hansdotter 1907
Nr 396 Carl Johan Granfeldt.
Nr 400-401 Knut Karlsson 1869
Nr 406-407 Otto Magnusson.
Nr 408-409 Martin Christensson 1933.
Nr 410-411 Albert Fossum 1917
Nr 412-413 Arvid krampe 1895
Nr 421-422 C M Olsson 1895
Nr 426-427 Johan Andreasson 1918
Nr 428-429 and. Andersson 1897
Nr 435 Nils Johansson, Rom
Nr 437-438 Karl Simmerström familjegrav,
Nr 439-440 Karl Eriksson 1914.

Nr 459 gjutjärn. Snickaren Isak Andersson
1895

Nr 466-467 handlanden A H Hansson fam-grav.

Nr 468-469 ett kors, svårläst

Nr 525-527 gjutjärnsstaket. Kronolänsman F
W Lundboms familjegrav

Nr 544-545 Alfred holmgren 1940

Nr 563 J Andersson familjegrav.

Nr 567-568 A L Holmqvist familjegrav

Nr 581-582 C A Anderson familjegrav

Nr 588-589 Carl A Jakobsson

Nr 592-593 Frans Tobiasson familjegrav

Nr 598-599 handlanden Alfr. Karlsson 1926

Nr 606-607 Martin Karlsson 1936

Nr 615-616 Gustav Johansson 1920

Nr 656-657 Karl Ludvig Johansson 1932

Nr 686-687 Josef Andersson 1914

Nr 731-732 O Olsson 1901

Nr 797-798 J R Andersson familjegrav

Nr 800-801 Johan Karlsson 1939

Nr 802-803 Karl H Kristensson 1909

Nr 804-805 folkskollärare K L Bruzelius 1912

Nr 814-815 A Tobiasson 1918

Nr 816-817 Samson familjegrav

Nr 824-825 Alfred Zackariasson familjegrav

Nr 851 Anders Eriksson 1923

Nr 862-863 Albin Hansson

Nr 854 liten platta Sigrid 1916-1922

Ej på sin plats utan ligger på muren:

Nr 685 Järnkors Sakarias Svensson 1862

Nr 838 Järnkors Johannes Olsson 1875

Ej på sin plats, finns i tornet

Nr 43-44 Järnkors Eva Johansdotter 1874.

BILAGA 2

Förteckning över gravplatser på Bärfendals kyrkogård vars gravanordning bör behållas. Namn och årtal är för att underlätta indentifikation, oftast finns fler namn och inskriptioner på vårdan:

Tre höga vårdar på övre delen, söder om kyrkan.

Följande vårdar står i slätens nedre del: A Nicklasson 1919

Börje Oskar Nilsson 1919

Martin Julius Kristiansson 1920

Johan August Johansson 1914

Joel Lorentsson familjegrav

Handlanden Anders Johan Andersson 1915

Karolus Johansson 1921

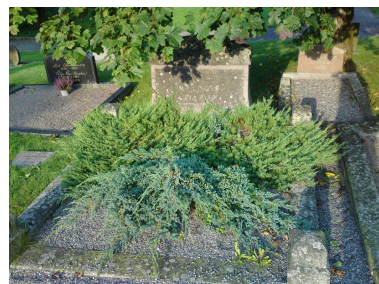
Lovisa Dalholm 1922

Johan Nilsson familjegrav

Martin Olsson familjegrav

Oskar Karlsson familjegrav

Gravar på Bärfendals kyrkogård forts:

Johan Johansson 1923

C A Tomassons familjegrav

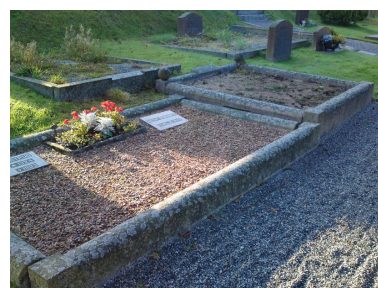
J E Högström familjegrav

Justina Hansdotter 1932

Skräddarmästare Olof August Eriksson 1896

*Gustaf Grinbergs familjegrav t v
Albin Svärds familjegrav t h*

Alfred Karolusson

Kristina Johansson

Frithiof Reinholdsson 1927

Moder Charlotta Johansson 1927

Gunnar Johansson 1928

Emil Mellgrens familjegrav

Gravar på Bärfendals kyrkogård forts:

Erik Johansson 1928

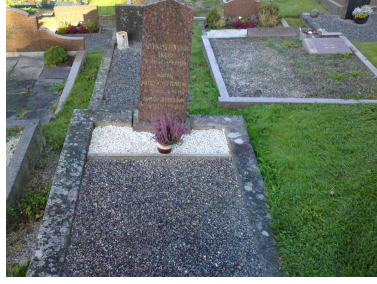
Charlotta Samuelsson 1937

Alfred Hansson familjegrav

Oskar Thorsson 1912

Sven Pettersson 1899

Aug Andersson 1919

Carl A Lugners familjegrav

Alfred Julius Hansson 1945

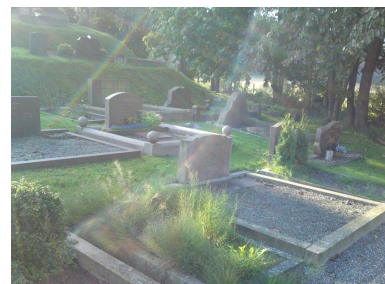
J V Johansson familjegrav

Målaremästare Albert Engström

J H Samuelsson 1927

Martin Augustsson, Albin Kollin, Emma Magnusson, Henrik Eliasson, Johan Hansson, Olof Mattson, Th Kristensson

Gravar på Bärfendals kyrkogård forts:

August Alexandersson

Emanuel Mattsson 1940

Anders Börjesson 1940

Emil Olausson familjegrav

Herman Olofsson familjegrav

